

Hoe draagt cultuureducatie bij aan persoonsvorming

Inhoud

1.	Algemene aanleiding	2
1.1	Monique Koolen	2
1.2	Jillis Verbeek	2
1.3	Annemiek Tekstra	2
2.	Kwalificatie, socialisatie en subjectificatie	4
3.	Twee vragen staan centraal	5
4.	Opzet van de drie bijeenkomsten	7
4.1	Bijeenkomst 1 - Het experiment	7
4.2	Bijeenkomst 2 - De dialoog	7
4.3	Bijeenkomst 3 - De ontmoeting	7
5.	Het Cultureel Zelfportret	9
	Bijlage 1 – De kracht van reflectie	10
	Bijlage 2 – Flipped curriculum	15

“De belangrijkste les die een leraar kan uitdragen belichaamt zichzelf”

1. Algemene aanleiding

1.1 Monique Koolen

Cultuureducatie draagt bij aan de culturele groei van leerlingen. Maar hoe draagt het dan bij? Pedagoog Gert Biesta benoemt drie onderwijs doeldomeinen: kwalificatie, socialisatie en subjectificatie (persoonsvorming). Waarbij met name persoonsvorming als aanleiding wordt genomen om tot betekenisvol onderwijs te komen voor de leerling, in die drie domeinen. Cultuureducatie biedt ons unieke mogelijkheden om dit vorm te gaan geven.

Cultuur is een veelbesproken onderwerp. Iedereen komt ermee in aanraking en toch is het nog steeds lastig om de waarde ervan helder te benoemen. De neiging bestaat om de ander te gaan overtuigen en de legitimatie te vinden in iets 'anders' dat meer geaccepteerd en concreet lijkt. Zoals bijvoorbeeld; dat muziek de ontwikkeling van de hersenen stimuleert, alsof het luisteren naar de muziek zelf niet volstaat. De intrinsieke waarde van de cultuurbeleving die vaak onbewust is, wordt dan niet expliciet gemaakt. De ervaring zelf reist echter wel met ons mee en markeren momenten in onze persoonlijke ontwikkeling. De associatie en de verbeelding helpen ons daarbij.

Als verbeeldingskracht een spier zou zijn, dan helpt cultuureducatie om deze spier te trainen. Door te kijken naar de verbeelding van anderen en door onze eigen beelden te kunnen zien en daar vorm en betekenis aan te geven. Waarbij betekenis geven niet gaat om 'wat betekent dit voor mij?' maar 'wat vraagt dit van mij?' en 'wat doet dit met mij en met de ander?'

1.2 Jillis Verbeek

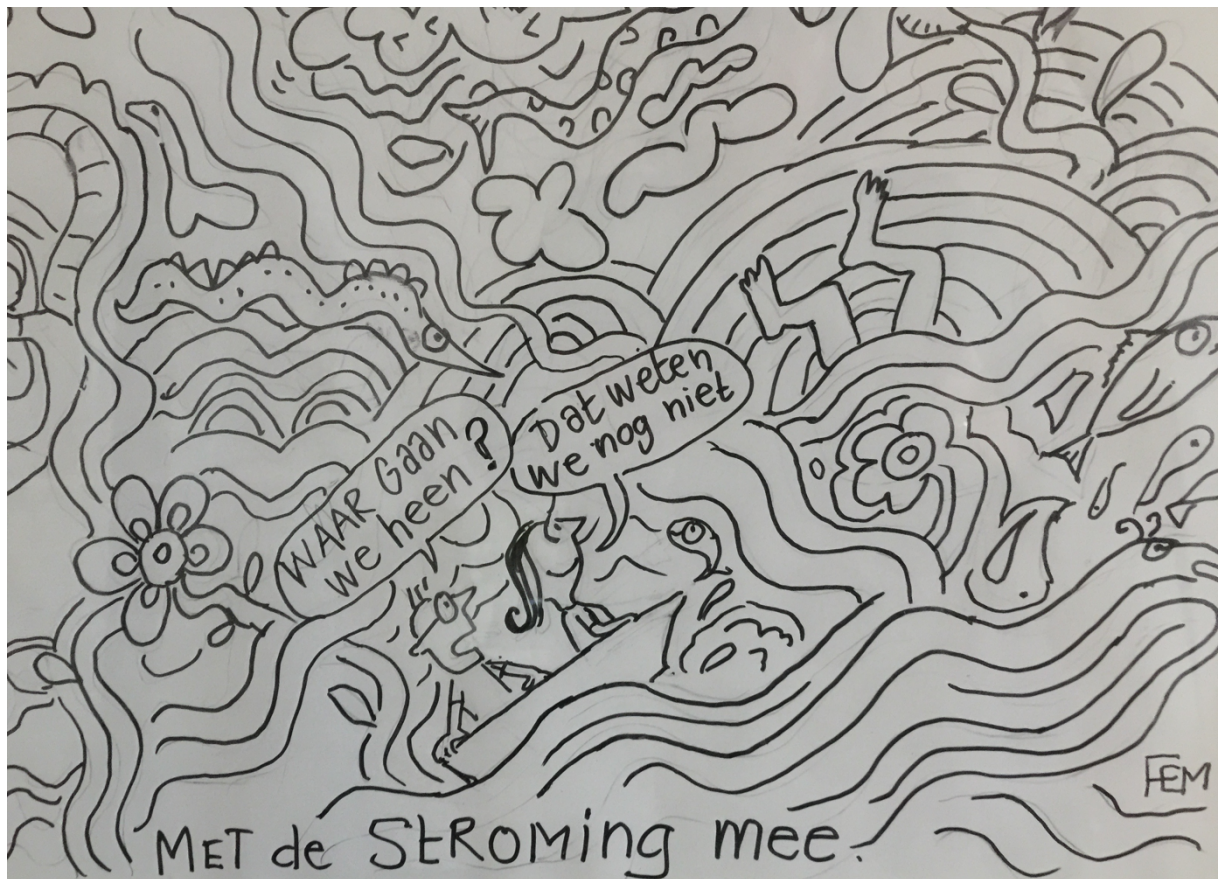
Begrijpen alleen is niet genoeg om te komen tot volwassen handelen. Hiervoor is kennis nodig over waarom iets belangrijk is. Iets waarheid is voor onszelf en voor de ander. En waarom wij de verantwoordelijkheid willen nemen om tot een gezamenlijke waarde en waarheid te kunnen komen, Daar ligt een mooie rol voor het onderwijs om niet enkel 'begrijpen' en kennis als uitgangspunt te nemen, maar ook vooral 'verhouden tot' en kennis van betekenis als aandachtspunt te gaan benoemen en in de praktijk vorm te gaan geven.

Want ergens om geven komt niet direct voort uit ons begrijpen. Ergens om geven is ergens om willen geven. Hier komt niet enkel denken, maar verlangen en gevoel bij kijken en een persoonlijk wereldbeeld als gezichtspunt. Dit is een existentialistische vorm van 'begrijpen' vanuit hoofd, handen en hart: denken, willen en voelen.

1.3 Annemiek Tekstra

Het onderwijs is in beweging en op zoek naar hoe het meer betekenisvol kan zijn. Voor de ontwikkeling van leerlingen, in relatie tot de omgeving en tot de leerling zelf. Wat kan cultuureducatie hierin betekenen? Hoe zou het zijn als kunst en cultuur de basis en het uitgangspunt van het onderwijs is? De tijd waarin wij nu leven is onstuimig en veranderd snel. In de kunsten vinden wij geborgenheid en troost. Steeds weer die vraag naar flexibiliteit, het meebewegen, de creatieve oplossingen. Te kunnen denken als een kunstenaar is een wens die daarmee boven komt drijven. Het kunnen inzetten van verbeeldingskracht. Hoe doe jij dat en hoe zie je dat een ander doen?

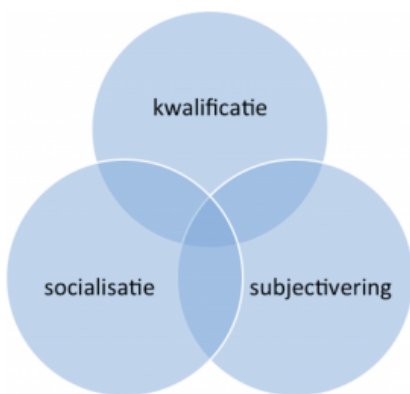
Dit is voor ons de aanleiding ons in te zetten voor deze bijeenkomsten. Wat is de aanleiding voor jou?

2. Kwalificatie, socialisatie en subjectificatie

In 2016 adviseert Platform Onderwijs 2032 staatssecretaris Dekker een betere balans tussen persoonsvorming, kennisontwikkeling en maatschappelijke vorming in het onderwijs. Dat betekent dat er in de kerndoelen meer aandacht voor persoonsvorming moet komen. Dit advies is meegenomen in het ontwikkelproces van Curriculum.nu. Gert Biesta spreekt in zijn adviezen richting de werkgroepen curriculum.nu in 2019 en 2020 over de drieslag als ondergrond om opnieuw met elkaar in gesprek te gaan over kwalitatief goed onderwijs, van het doel en de bedoeling van onderwijs die we daarin kunnen benoemen.

De drie doeldomeinen of functies van onderwijs zoals beschreven door Biesta:

Kwalificatie: het je eigen maken van kennis en vaardigheden

Socialisatie: je voorbereiden op een leven als lid van een gemeenschap en kennismaken met tradities en praktijken (sociaal-politiek, cultureel, professioneel)

Subjectificatie: persoon-zijn als een gave én een opgave zien: een gave om te (willen) denken, te spreken en in vrijheid te handelen. Een opgave om de verantwoordelijkheid voor die vrijheid te kunnen nemen, dat wil zeggen ons tot onze eigen vrijheid te kunnen verhouden.

Gert Biesta: kunst is een oneindig onderzoek naar wat het betekent om mens te zijn in de wereld en met de wereld.

Het is interessant om gezamenlijk de unieke waarde van kunst- en cultuureducatie te gaan onderzoeken en benoemen. Biesta geeft ons een idee hiervan, door vanuit de drieslag het domein van subjectificatie (persoonsvorming) als gebied te omschrijven waarin kunst- en cultuureducatie vorm kan krijgen. Vorm vanuit het richten van de aandacht op de wereld buiten ons, waar het leven geleefd moet worden. Wereldgericht onderwijs waarbinnen de existentiële uitdaging om in de wereld te zijn veilig geoefend kan worden in een leeromgeving. Een omgeving waarin kunst- en cultuureducatie een vaste plek heeft om steeds die ontmoeting met de wereld mogelijk te maken vanuit de leerling-als-subject. Vanuit die gave én opgave.

3. Twee vragen staan centraal

Vanuit deze twee vragen gaan we het experiment aan in het atelier:

- Hoe draagt cultuureducatie bij aan persoonsvorming?
- Wat is dan onze rol daarin als adviseur, intermediair, kunstvakdocent en leraar?

In dit traject ervaar je zelf steeds de mogelijkheden in de begeleiding gericht op persoonsvorming. Vanuit deze ervaring en de reflectie hierop onderzoeken we de eigen ontwikkeling als (kunstvak)docent, intermediair of adviseur. (Meer informatie: bijlage 1).

“Als we iets in het kind willen veranderen, moeten we het eerst onderzoeken en kijken of het niet iets is wat beter in onszelf kan worden veranderd” — C.G. Jung

De ondergrond van de ervaringen die we gezamenlijk gaan opdoen is gebaseerd op een flip van het curriculum. Zo ontstaat direct een ander zicht op onderwijs. Meer informatie: bijlage 2.

4. Opzet van de drie bijeenkomsten

Alle bijeenkomsten staan in het teken van: het experiment, de dialoog en de ontmoeting.

Elke bijeenkomst zoomt in op één van deze drie begrippen. Gedurende een bijeenkomst maken we steeds de *loop* door deze drie begrippen heen.

4.1 Bijeenkomst 1 - Het experiment

Je ontmoet een kunstwerk en gaat ermee in dialoog.

Het experiment is erop gericht om volledig op te willen gaan in ervaringen, gedachten en verhalen, nog voordat er betekenisgeving plaatsvindt. De dialoog met het kunstwerk biedt tijd en ruimte om de eigen binnenwereld te gaan verbinden met een actueel onderwerp of thema uit de wereld om ons heen. Een experiment vanuit het aanspreken van ieders unieke 'ik'. Om zo je eigen uniciteit te gaan ontdekken en te laten verschijnen. Het is een uitdaging om het appèl dat daarvan uitgaat, een vervolg te geven. Wat neem ik bij mezelf waar? Wat ervaar ik daarbij? Wat vraagt dit van mij? Dat vervolg geef je vorm door een persoonlijk onderzoek te starten in het atelier en zelf creatief aan de slag te gaan. In de persoonlijke verbeeldingskracht die daarbij aangesproken wordt, zit de bron van creativiteit.

4.2 Bijeenkomst 2 - De dialoog

Kunstervaringen leiden tot interactie.

Kunst-, erfgoed- en cultuurervaringen zijn het startpunt om te gaan ontdekken hoe het is om in dialoog met de wereld te zijn. De dialoog in deze bijeenkomst (Dia – logos*) is geen wedstrijd met winnaars en verliezers, maar een manier van met elkaar in gesprek zijn waarin beide partijen tot hun recht komen. Een voortdurend proces, zonder einde, lang, soms frustrerend, maar een fundamenteel proces. In die dialoog komt de vraag op of dat wat ik wens ook wenselijk is, voor mezelf en mijn leven met anderen.

*Logos means: "word," but it also has the more general meaning, "speech," and dia means "through." Dia therefore suggests movement. "Dia- logos" may be understood as "the word that moves" or "a multidirectional exchange of speech." In this sense, every verbal exchange between two or more people is a dialogue.

4.3 Bijeenkomst 3 - De ontmoeting

De ontmoeting met de complexiteit en het mooie van de wereld genereert nieuwe ideeën.

Het contact met de wereld wordt verdiept als een voortdurende verkenning van wat het betekent om in de wereld te zijn. De onderlinge relatie van denken, voelen en willen is de basis van dit contact en kan zorgen voor een flow. Reflectie kan denkgewoonten en overtuigingen veranderen die fungeren als een lens op onszelf en de wereld om ons heen. Alles is nieuw. Verandert dit ook nog mijn artistieke werk vanuit de vorige bijeenkomsten? Verandert dit mijn wereldbeeld? Wat leg je (cultureel) vast? Hoe spreek je op een betekenisvolle manier over de wereld? En wat neem je hiervan mee?

De drie bijeenkomsten

EXPERIMENT

BIJEENKOMST 1
OVER UNICITEIT
NU IS HET VAN BELANG DAT IK 'IK' BEN

DIALOOG

BIJEENKOMST 2
IS DAT WAT IK WENS OOK WENSELIJK
VOOR MEZELF EN HET LEVEN MET ANDEREN?

ONTMOETING

BIJEENKOMST 3
IN DE WERELD KOMEN
IETS WILLEN OPGEVEN OM IN DE WERELD TE ZIJN

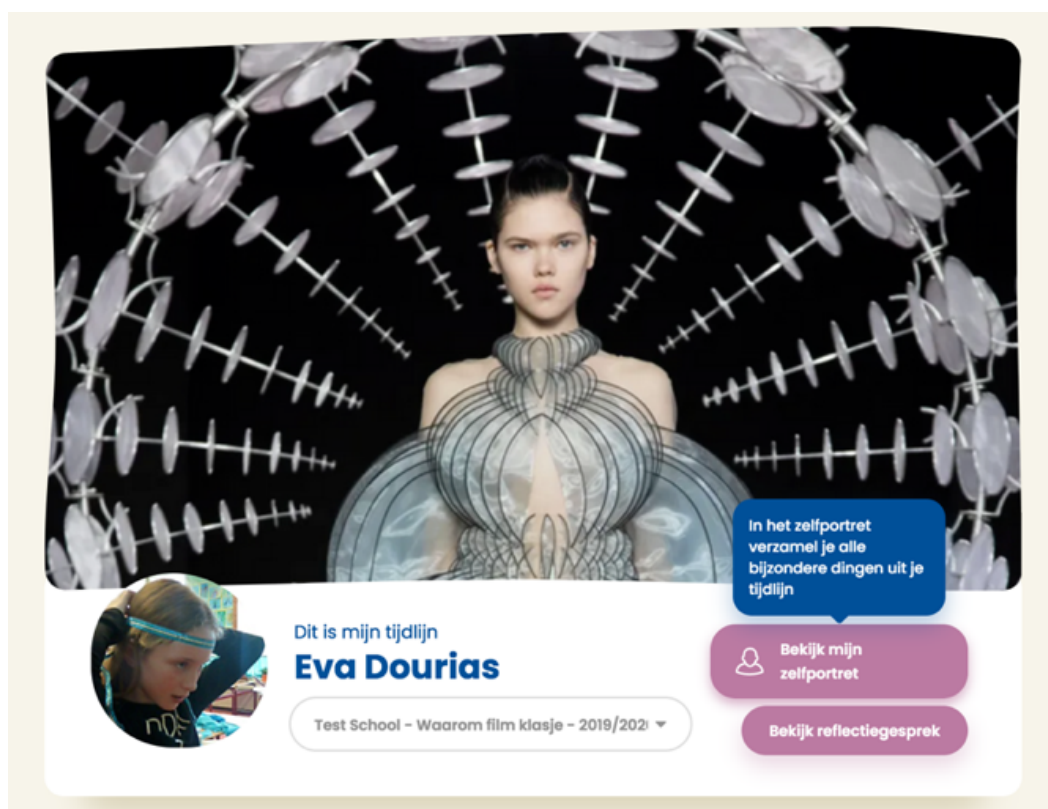
HET VERVOLG

5. Het Cultureel Zelfportret

Gedurende de bijeenkomsten en ook tussen de bijeenkomsten door maken we gebruik van Het Cultureel Zelfportret als digitaal portfolio. Dit is een portfolio om de culturele groei van leerlingen zichtbaar en benoembaar te maken voor de leerling zelf en voor de leraar. Dit wordt ondersteund door de onderzoekende, reflecterende en creërende vermogens zoals o.a. beschreven in de C-zicht en De Cultuur Loper.

Natuurlijk is het ook mogelijk om een fysieke manier van verzamelen en reflecteren in te zetten, hierbij kun je denken aan een portfoliomap of het inrichten van een wandfries.

Voor het gebruik van het digitaal – Het Cultureel Zelfportret, ontvangen je via de mail inlog gegevens voor het aanmaken van een persoonlijk account.

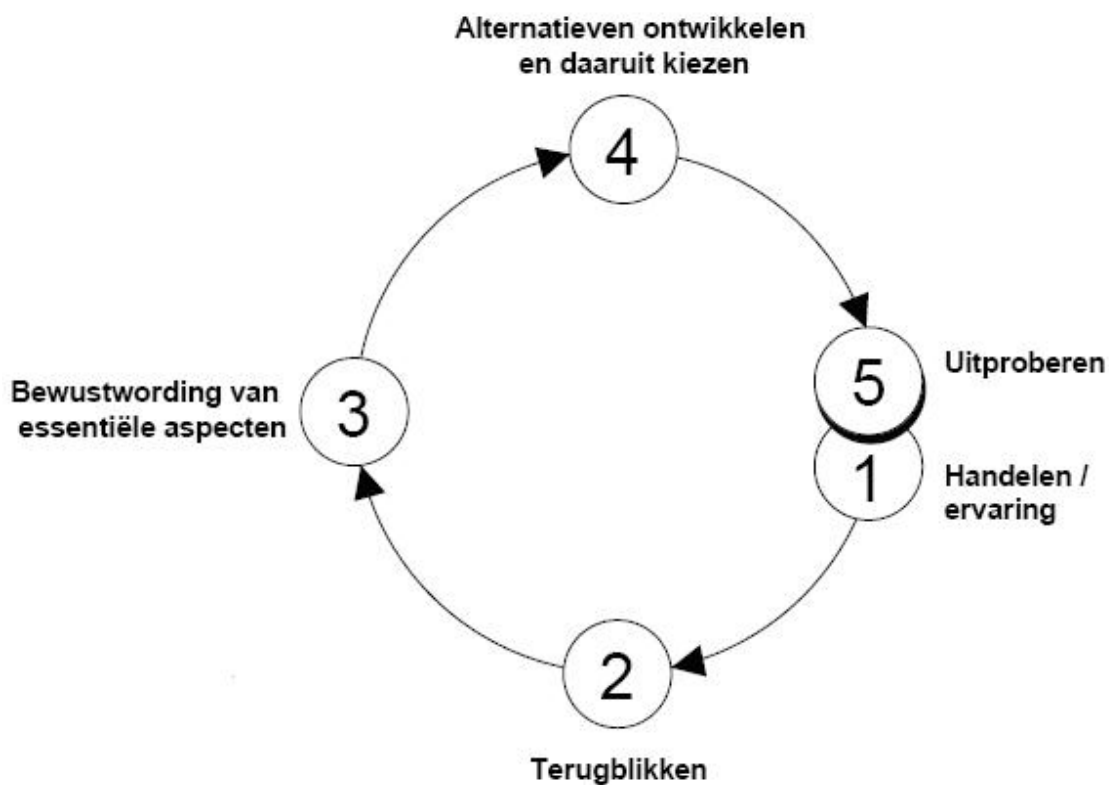

Bijlage 1 – De kracht van reflectie

(Korthagen & Nuijten 2019)

Reflectie is essentieel voor het leren van ervaringen en voor verbetering van het handelen. Het helpt lerenden om situaties beter te doorgronden om daardoor te komen tot nieuwe inzichten en effectiever gedrag. De Reflectiecyclus van Korthagen is een te doorlopen strategie voor lerenden om zicht te krijgen op hun functioneren en dit (zelfstandig) bij te sturen. Door deze cyclus stapsgewijs toe te passen leert men systematisch reflecteren.

Basismodel voor reflectie in vijf stappen

- Welke van de verschillende stappen van het reflectiemodel krijgen in jouw reflecties meestal veel aandacht?
- Als je naar je geschreven reflecties kijkt, welke stappen uit het reflectiemodel herken je dan vooral?

Krachtgerichte reflectie

Vanuit de psychologie zijn er aanwijzingen dat reflectie op succeservaringen effectiever zijn dan probleemgerichte reflectie. De negatieve gevoelens blijken de blik te vernauwen en daardoor ontwikkeling te belemmeren. Positieve gevoelens zijn essentieel om mensen tot groei te brengen, ze verruimen de waarneming en het denken. Uit onderzoek blijkt dat positieve gevoelens mensen creatiever maakt en helpt hen sneller en makkelijker te leren waardoor iemands veerkracht toeneemt. Een focus op de kwaliteiten en talenten levert meer op dan focus op tekortkomingen en creëert daarmee een betere basis voor de cognitieve ontwikkeling.

Krachtgerichte reflectie voor de leraar/coach/kunstvakdocent/intermediar/adviseur

Systematische reflectie over opgedane ervaringen helpt over het helder krijgen van een eigen visie op onderwijs. Waardoor je bewuster keuzes kunt maken, en die kunt verantwoorden ten aanzien van anderen. Zo wordt iemand een professional die bewuster in het werk staat en die verantwoordelijkheid kan nemen voor zijn eigen handelen.

Coachingsvaardigheden ter ondersteuning van reflectie

- Empathie: een compacte wijze van communiceren van de gevoelens van een ander en ervaringen die ten grondslag liggen aan die gevoelens. En wel zo dat de coachee zich begrepen voelt.
- Echtheid: Het inbrengen van eigen ervaring inclusief eigen gevoel (self-disclosure), mits dat dienend is voor het leerproces van de coachee. Dat kan op een eenvoudige manier plaatsvinden; bijvoorbeeld aan het begin van het gesprek.; 'ik ervaar het als een spannende uitdaging om deze les met je te bespreken omdat ik er zelf niet bij geweest ben.'

De mate waarin de ene gesprekspartner bereid is meer persoonlijke zaken te onthullen wordt bepaald waarin de ander dat doet. Zelfonthulling is bepalend voor de intimiteit in een relatie. Dit is een belangrijk inzicht voor coaches die vinden dat coachee zo weinig bereid is of in staat is om gevoelens te delen; de vraag is dan hoe je bereid je bent als coach iets over je eigen gevoelens te delen.

Reflectie op de persoon is nuttig als:

Een leraar wil kunnen bijdragen aan persoonsvorming bij de leerlingen. En daarmee eerst wil reflecteren op de eigen persoonlijke ontwikkeling.

Kernreflectie

In alledaagse situaties geldt dat je jezelf altijd meeneemt in het werk. Zo is de professionele kant altijd verbonden met de persoonlijke kant.

Je bent als coach/leraar zelf het belangrijkste instrument in het onderwijs en de gesprekken die daarbij horen. Daarom is het zinvol om regelmatig stil te staan bij jezelf als persoon in het werk. Belangrijke vragen daarbij zijn:

- Wat drijft mij om dit werk te doen?
- Waar liggen mijn sterke kanten en benut ik die zo goed mogelijk?
- Zijn er belemmeringen in mezelf die maken dat ik niet optimaal functioneer?

Door zulke vragen wordt de aandacht gericht op de persoonlijke professionele ontwikkeling.

Kernreflectie is gericht op het potentieel van mensen en hun vermogens om tot bloei te komen. Wat mensen krachtig maakt en hun best mogelijke zelf te kunnen zijn.

Principe's van kernreflectie

1. De nadruk ligt minder op het probleem, maar meer op de kracht van de persoon.
2. De nadruk ligt niet op de situatie (externe belemmering), maar op een interne belemmering waarmee iemand zijn eigen kracht blokkeert.
3. Denken voelen en willen worden verbonden.

Denken, voelen en willen

Bij kernreflectie richt de reflectie zich vooral wat er in de persoon gebeurt. Diens denken voelen en willen wordt verbonden, vanuit de gedachte dat dit drie innerlijke bronnen zijn waaruit het handelen voortvloeit.

Denken, voelen en willen bevinden zich op drie verdiepingen in de persoon.

Het is van belang dat 'de lift' soepel langs deze drie verdiepingen in de persoon gaat. Dat levert grote winst op omdat bij een problematische situatie 'de lift vaak vast komt te zitten'. Mensen gaan bijvoorbeeld alleen maar denken over hun probleem, of worden er vooral emotioneel van. Of schieten door in het willen ('Dit moet anders!'). Dit blokkeert het vermogen om flow te ervaren, terwijl het 'liften' langs de drie verdiepingen de natuurlijke flow herstelt.

1. Kies een recente situatie die je lastig vond
2. Wat was de context?
3. Wat deed je?
4. Wat waren je gedachten daarbij?
5. Hoe voelde dit voor jou? Welke gevoelens nam je daarbij waar?
6. Wat wilde je graag? Wat was je ideaal?
7. Wat was daar nu zo lastig aan? Met andere woorden; wat blokkeerde er in jezelf? (Essentie)

Realistisch opleiden

Bij een realistisch opleidingsmodel wordt uitgegaan van reële ervaringen en problemen die op dat moment actueel zijn. Betrokkenen worden gestimuleerd tot reflectie om zo hun eigen 'praktijk' theorie te ontwikkelen. De nadruk ligt op principes en richtlijnen die direct bruikbaar zijn in de praktijk. Door deze manier van opleiden raken praktijk, theorie via reflectie verbonden. In dit opleidingsmodel worden alle vakjes betrokken bij het leerproces; dit is anders in het theorie gestuurde model, waarin de nadruk ligt op het vakje van het bewuste denken.

Theorie gestuurd

Denken Voelen Willen

<i>Bewust</i>		
<i>Onbewust</i>		

Praktijk en theorie via reflectie verbonden

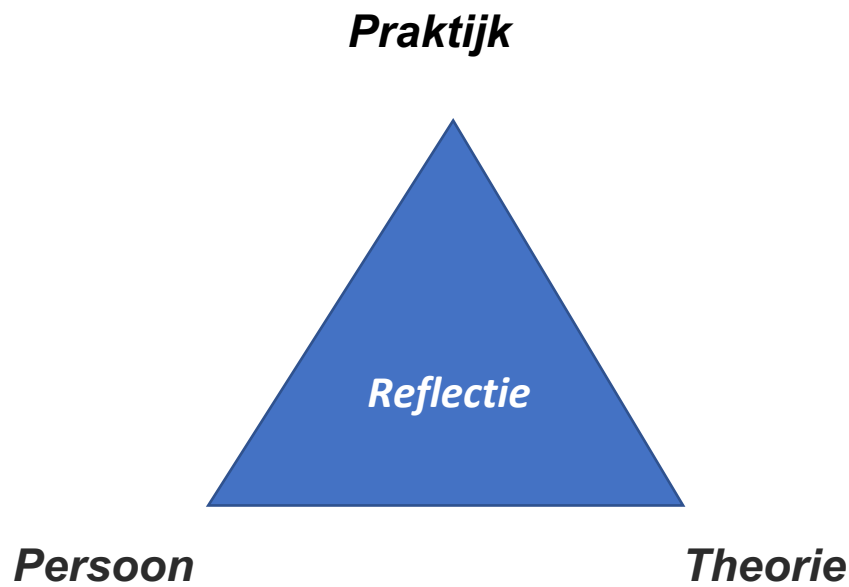
Denken Voelen Willen

<i>Bewust</i>		
<i>Onbewust</i>		

Reflectie maakt mensen meer bewust van de bronnen van het gedrag waarvan ze zich niet bewust zijn en verheldert de relatie tussen denken, voelen en willen.

De mate van afstemming tussen deze lagen gaat over de integratie van de persoon en professie. Dit bevordert de flow en effectief gedrag.

“Counsciously, we teach what we know; uncounsciously, we teach who we are.” — Hmalchek D

Bijlage 2 – Flipped curriculum

Gert Biesta

(Een fragment uit: Tijd voor pedagogiek, UVH, Net aan Zet, 2018)

In Onderstaand fragment brengt Biesta in beeld dat het in de pedagogiek om existentiële vragen gaat: vragen over hoe we als mensen proberen te leven en samen te leven. Hij laat zien wat dit betekent voor de pedagogische paragraaf in het onderwijs, waarbij hij een pleidooi houdt voor subjectiverend onderwijs en een 'flipped' curriculum, en vervolgens dit pleidooi in verband brengt met het vraagstuk van de democratie. Een flipped curriculum om het punt waar de leerling niet louter verschijnt als 'materiaal' dat geschoold en gevormd moet worden, maar als een eigenstandig individu, als iemand die zus of zo kan doen, ja of nee kan zeggen, met de stroom mee kan gaan of weerstand kan bieden, en die voor zichzelf steeds maar weer moet uitmaken welk van die opties te verkiezen is, als punt te nemen waar de pedagogiek begint.

Volwassen in de wereld zijn betekent dat we proberen het uit te houden in het moeilijke midden tussen wereldvernietiging en zelfvernietiging. Dit laat zien waarom volwassen-in-de-wereld-zijn een existentiële uitdaging is; het is de uitdaging om te proberen te *zijn*. En het laat zien dat die uitdaging altijd weer voor ons ligt, zich steeds opnieuw stelt, nooit tot een oplossing komt, maar een leven lang bij ons blijft. Het moeilijke midden tussen wereldvernietiging en zelfvernietiging verschijnt daarmee als een *pedagogische* ruimte, omdat het pedagogische werk er precies op gericht is kinderen en jongeren uit te dagen en te enthousiasmeren zich in dat midden staande te willen houden.

Onderwijs dat hier aandacht aan besteedt zouden we kunnen aanduiden als subjectiverend onderwijs. Subjectiverend onderwijs is onderwijs dat de ontmoeting met realiteit mogelijk wil maken. Het is onderwijs dat weerstand inbrengt, soms fysiek, zoals in het werken met steen, hout of metaal, of het werk met het eigen lichaam; soms op het talige of symbolische vlak, zoals het ontmoeten van een lastige tekst, een moeilijk boek, of een complexe taak; en soms op het sociale vlak, zoals de ontmoeting met andere mensen, inclusief medeleerlingen. Subjectiverend onderwijs probeert de ontmoeting met weerstand positief te duiden, en niet als een tijdrovend obstakel te zien dat effectief leren in de weg zou staan. Subjectiverend onderwijs is daarmee onderwijs dat onderbreekt, niet om het onderbreken zelf maar om de 'reality check' mogelijk te maken die nodig is om te werken aan het omvormen van onbegrensde vrijheid tot volwassen vrijheid.

Dat omvormingsproces kost tijd, wat betekent dat subjectiverend onderwijs *vertragend* onderwijs is. Het is onderwijs dat tijd en ruimte geeft om de wereld en onze verlangens ten aanzien van de wereld te ontmoeten, en te werken aan de vraag welke van die verlangens gaan helpen bij goed leven en goed samenleven, en welke van die verlangens daarbij in de weg gaan zitten. Het is niet alleen een uitdaging voor leerlingen om het met die vragen uit te houden, en daarbij verdienen ze onze onvoorwaardelijke steun. Het vraagt ook iets van de leraar naast tijd en aandacht vooral geduld en vertrouwen.

Wat betekent dit voor het onderwijs? Het is gebruikelijk om kwalificatie, het aanbieden en verwerven van kennis en vaardigheden, als de 'core business' van het onderwijs te zien. Socialisatie, als het bieden van oriëntatie in tradities en praktijken, wordt daarbij vaak als de tweede 'laag' benoemd, en wordt meer en meer als taak van het onderwijs erkend. Is subjectificatie, de aandacht voor het persoon-zijn van de leerling, daarmee de derde 'laag'?

Is het datgene waar scholen aandacht aan zouden kunnen besteden als ze de basis op orde hebben en socialisatie voldoende hebben georganiseerd?

Ik zou er hiervoor willen pleiten, analoog aan de 'flipped classroom,' om het curriculum op zijn kop te zetten. Een pleidooi dus voor een 'flipped' curriculum dat *begint* bij aandacht voor het persoon-willen-zijn van de leerling, en dat niet beschouwt als iets extra's voor als er nog tijd over is. Volwassen-in-de-wereld-willen-zijn vindt niet plaats in een vacuüm maar vereist ontmoeting met de wereld in haar veelvormigheid en veelzijdigheid.

Dat is het werk van de socialisatie: het tonen van de wereld en het verschaffen van oriëntatie in die wereld. Volwassen-in-de-wereld-willen-zijn vereist daarnaast ook toerusting, en dat is het werk van de kwalificatie. Maar kwalificatie en socialisatie verkrijgen pas hun pedagogische en humane betekenis wanneer ze verbonden zijn met subjectificatie, de vorming tot persoon-willen-zijn.

Persoonsvorming als vorming-tot-persoon-willen-zijn heeft alles te maken met de democratie. Aantrekkelijk aan democratie is dat het vrijheid geeft. En dat is het deel van de 'deal' dat velen maar al te graag willen ontvangen. Maar democratie is altijd een dubbele 'deal,' omdat democratie niet slechts vrijheid geeft maar daarbij volwassenheid vraagt. Een democratische samenleving is immers niet een samenleving waarin iedereen zijn of haar vrijheid naar believen kan botvieren. De democratische vraag is juist of en in welke mate particuliere verlangens – de verlangens van individuen of groepen – collectief 'gedragen' kunnen worden.

Democratie gaat daarom niet om het uitspreken en optellen van wensen en verlangens, maar om de omvorming van particuliere wensen en verlangens tot wat collectief verlangd kan worden. En dat vraagt om een mate van zelfbegrenzing, het vraagt om volwassenheid. Vorming-tot-persoons-willen-zijn is gericht op de volwassenheid die essentieel is voor het (voort)bestaan van de democratie en precies daarom is die modus van persoonsvorming een taak voor al het onderwijs dat werk wil maken van de democratie.